

ГРАМАТИЧНА БУДОВА СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ. ПРОБЛЕМИ ДЕРИВАТОЛОГІЇ, МОРФОЛОГІЇ ТА СИНТАКСИСУ

І. В. Воловенко
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ОБМЕЖЕННЯ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ПОТЕНЦІЙНОСТІ ЩОДО ВИНИКНЕННЯ НОВИХ ЛЕКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ ТА ФАКТОРИ СИСТЕМНОЇ ЗАКОНОМІРНОСТІ СЛОВОТВОРЕННЯ

У статті проаналізовано системні закономірності словотворення, норми словотворення та внутрішньомовні фактори, які обмежують творення похідних слів, а саме: семантичні, формальні та стилістичні обмеження; вказано на морфологічні особливості цих обмежень та умови, якими вони викликані. Продемонстровано можливості мовної системи, особливості словотвірної норми та узусу.

Ключові слова: *словотворення, мовна норма, узус, семантичні обмеження, формальні обмеження, стилістичні обмеження, морфемний шов.*

Українська мова є живим організмом, словниковий склад якого постійно змінюється за рахунок поповнення новими лексемами, які виникають внаслідок суспільної потреби, та зникнення тих лексем, які не затребувані суспільством на певному етапі. Поява нових номінацій продиктована мовним (розвитком словотвірної системи, появою нових словотвірних моделей слів, збільшенням або зменшенням їх продуктивності) та позамовним чинниками.

Отже, актуальним залишається питання утворення нових слів та норм словотворення, а також аналізу потенційних слів та обґрунтування їх відсутності у мові. Цій проблемі присвятили свої праці І. О. Бодуен де Куртене, Г. Й. Винокур, Н. Б. Мечковська, А. К. Мойсієнко та ін.

Метою статті є проаналізувати системні закономірності словотворення, норми словотворення та внутрішньомовні фактори, які обмежують творення похідних слів.

Досягнення поставленої мети зумовило виконання таких завдань: проаналізувати фактори виникнення семантичних, формальних і стилістичних обмежень при утворенні нових одиниць; вказати на

морфологічні особливості семантичних, формальних і стилістичних обмежень при утворенні нових одиниць.

Поява нових слів визначається мовною нормою. У “Словнику лінгвістичних термінів” Д. Ганича та І. Олійника мовною нормою названо “закріплені в практиці зразкового використання мовні варіанти (у галузі вимови, слововживання, граматичних та інших мовних засобів), які найкраще і найповніше з числа співіснуючих виконують свою суспільну роль”. О. Ахманова зазначає, що мовна норма – це сукупність прийнятих у мовленнєвій практиці народу правил відбору і вживання мовних одиниць, тобто формулювання “сукупності правил, що забезпечує регулярне відтворення у мовленні зразкового варіанта мови”.

Сформовані норми мови охоплюють усі рівні мовної системи, зокрема норми **словотворення**, які регулюють вибір морфем, їх розташування і сполучення у складі нового слова (наприклад, можна *молочний* – і не можна *молочяний*).

Поряд із системою і нормою мови, необхідно враховувати також і норму мовлення, тобто мовленнєвий узус.

Варто зазначити, що можливості мовної системи завжди ширші, ніж узус або норма, тобто сукупність прийнятих у суспільстві реалізацій мовних потенцій.

Власне мовна (системна) продуктивність словотвірних типів визначена внутрішньомовними факторами – тими чинниками, які обмежують творення похідних слів: семантичним, формальним, стилістичним [9, с. 175].

Семантичні обмеження – основний вид обмежень при словотворенні; вони викликані значенневою несумісністю твірної основи і словотвірного форманта. Найбільш загальні семантичні обмеження зумовлені несумісністю частиномовного значення твірної основи і словотвірного форманта. Саме цим пояснюється поєднання певних формантів з твірними основами певних частин мови. Наприклад, суфікс *-ість-* поєднується переважно з прикметниковими твірними основами: *молодість, спритність*, обмежено з дієслівними: *жалість* [9, с. 175].

У словотвірному типі віддієслівних іменників на позначення осіб за родом діяльності, а саме осіб як виконавців певної дії або роду занять, суфікс *-ант-* не від кожного дієслова може утворити потрібну лексему. Так, на кшталт слову *практикант* за цим словотвірним типом утворилися нові лексеми *підписант, е-декларант* тощо. Наприклад: *Як розповів "Українській правді" автор проекту Ігор Гринів, законопроект має вирішити питання про доступ до інформації про рухоме і нерухоме майно і готівкові кошти. "Ця інформація, яку подають підписанти, має бути для службового користування і для НАБУ, а не бути предметом політичних спекуляцій", – зазначив він* (<http://www.pravda.com.ua/news/2016/09/30/7122241/>). Водночас

дивно було б почути такі слова, як *малювант* чи *писант*, хоча їх можна утворити за наявним словотвірним типом.

І. О. Бодуен де Куртене писав, що подібні форми, підтримані граматичною аналогією, нерідко виникають у мовленні дітей, і тим самим дають можливість побачити майбутній стан мови племені. З плином часу дитина прилаштовується до мови суспільства, яка коригована мовними нормами [2, с. 349–350].

На цю проблему мовної системи звертав увагу Г. Й. Винокур. Він зазначав, що “у кожній мові, поряд із словами, що вживаються у повсякденній практиці, є, крім того, певного роду “потенційні слова”, тобто слова, яких фактично немає але які могли б бути, якби того захотіла історична випадковість” [3, с. 15]. Очевидно, що суть цього явища полягає у протиріччях, які в соціолого-лінгвістичному дослідженні за редакцією М. В. Панова та І. П. Мучника “Русский язык и советское общество” (1968) отримали назву антиномії [8].

Семантичні обмеження діють також у випадках, коли місце створюваного похідного слова зайняте і воно стає омонімом до того, яке вже є в системі мови. А. П. Загнітко зазначав, що низка іменників чоловічого роду на позначення особи не можуть утворювати жіночі відповідники через “зайнятість” суфікса “фемінативності”, тобто функціонування відповідного корелята з іншим значенням. Так, наприклад: *пілот* – той, хто управляє літальним апаратом; *пілотка* – літній формений головний убір у деяких військовослужбовців; *матрос* – моряк, що не належить до командного складу судна, у військовому флоті – рядовий; *матроска* – 1. Формена блуза матроса з великим виложистим коміром особливого крою. // Жіноча або дитяча блуза такого самого фасону. 2. *діал.* Ситцева жіноча кофта на гудзиках. Також відповідник жіночого роду може позначати особу, але при цьому він набуває іншого лексичного значення, *солдат* – рядовий військовослужбовець сухопутних військ // військовослужбовець взагалі; *солдатка* – дружина солдата // вдова солдата; *генерал* – військове звання або чин вищого командного складу армії, а також особа з цим званням // звання керівних осіб деяких цивільних відомств; *генеральша* – дружина генерала; *акушер* – лікар, фахівець з акушерства; *акушерка* – жінка з середньою медичною освітою, яка має право самостійно надавати медичну допомогу при пологах; *аліментник* – чоловік, який сплачує аліменти; *аліментниця* – жінка, яка отримує аліменти [4, с. 165].

Таке явище можемо спостерігати і в сучасній українській мові. Слово *полуничка* у “Словнику української мови” (1976) та у “Великому тлумачному словнику сучасної української мови” (2007) позначає зменшено-пестливе до полуниці: *Ми сестрички-полунички, полунички лісові!..* (Н. Забіла, Веселим малюкам, 1959, 85). Також слово *полуничка* позначає

будь-яку приналежність до порноіндустрії. Наприклад: *У результаті кількості нелегального виготовлення, збуту, розповсюдження порнографії збільшилась в усіх країнах, де є вільний доступ до глобальної мережі. Тож, через власну цікавість до **полунички**, ви можете стати злочинцем* (<http://www.pravda.com.ua/columns/2014/01/2/7008737/>). Хоча таке значення жоден із згаданих раніше словників не фіксує.

Окрім цього, у сучасній українській літературній мові спостерігаємо випадки, коли за певним словотвірним типом можемо утворити потрібне слово лише до одного з лексичних значень. Так, наприклад, “Великий тлумачний словник сучасної української мови” (2007) подає такі лексичні значення слова *радник*: 1. *розм.* Те саме, що *порадник* 1. 2. Назва деяких службових посад, а також осіб, що обіймають ці посади. 3. У дореволюційній Росії – складова частина в назві цивільних чинів різних класів за табелем рангів, а також назва осіб, які мали ці чини; *радниця* – 1. *жін.* до *радник* 1. 2. Дружина радника (у 2, 3 знач.); *фін* – *фінка* – народ, що становить основне населення Фінляндії; *фінка* – 2. Те саме, що фінський ніж. 3. Фінська шапка. 4. Легка кильова шльопка з гострим носом і кормою. 5. Північна порода коней, поширена у Фінляндії.

Формальні обмеження зумовлені морфонологічними чинниками. Ці обмеження виникають тоді, коли при приєднанні до твірної основи словотвірного форманта на морфемному шві опиняються морфонологічно несумісні або заборонені фонемосполуки. У такому разі пристосування твірної основи до словотвірного форманта досягається через усічення, накладання, інтерфіксацію. Наслідком цих змін є реалізація варіантів відповідних словотвірних формантів [9, с. 177].

Розглянемо формальні обмеження, зумовлені морфонологічними чинниками, на прикладі нових утворень з суфіксом *-ист-* (*-іст-*) відіменних іменників на позначення осіб за родом діяльності, а саме осіб як виконавців певної дії або роду занять. Так, суфікс *-ист-* (*-іст-*) може творити нові слова, не спонукаючи морфонологічних змін: *стиль* – *стиліст*, *візаж* – *візажист*, *фен-шуй* – *феншуйїст*. Наприклад: *Коли я з'являюся в ефірах, мене всі питають: “Хто у тебе візажист?”* (<http://tabloid.pravda.com.ua/person/4cd2a7bd2b526/>).

У випадках, коли фіналь попереднього і початок наступного морфа однакові за фонетичним вираженням, при утворенні нового слова відбувається процес **накладання**, наприклад: *лобі* – *лобіст*, *регбі* – *регбіст* тощо. Наприклад: *Аби з'ясувати, хто в Україні та з якою метою сьогодні користується послугами американських лобістів*, “Українська правда” запускає серію матеріалів “Битва за Вашингтон” (<http://www.pravda.com.ua/articles/2016/10/27/7124994/>).

Процес **усічення** – явище морфемного шва, у результаті якого усіченою є твірна або словозмінна основи: **монополія** [монопол'їя] – **монополіст** тощо. Наприклад: *А Малевич йому відповів: “Але ж Земля – частина космосу?”. “Частина”. “Не віддам!”.* *Отакий Малевич монополіст* (<http://life.pravda.com.ua/person/2015/03/22/191322/>).

Явище морфемного шва, коли між основою (або коренем) і суфіксом (або закінченням) вставляються фонемні або фонемосполуки, що не мають власного значення, називається **інтерфіксацією**: *арго – арготист(арго-т-ист)* тощо.

Стилістичні обмеження зумовлені функціональною несумісністю твірної основи і словотвірного форманта. Так, твірні основи книжного стилю не поєднуються з афіксами, що мають забарвлення іншого стилю, скажімо, розмовно-побутового (А. К. Мойсієнко). Утворення, що порушують стилістичні норми, найчастіше зустрічаємо в художніх творах. Будь-який письменник прагне бути неповторним, впізнаваним та креативним, тому намагається відійти від шаблонності, шукає нових шляхів втілення свого світосприйняття на мовному тлі твору. Саме прагнення уникнути мовних штампів, банальності спонукає письменника до індивідуальної мовотворчості, до творення okazіональних слів [7].

Оказіональне слово – це слово, яке втілює вміння автора реалізувати словотвірні можливості, що закладені в системі мови. Оказіоналізми творяться мовцем свідомо, адже саме в такий спосіб він прагне до самовираження. Вони являють собою експериментально-художні дослідження, які “виникають в свідомості письменника, як протиріччя між нормою, віддзеркаленням наявного характеру мови, і її кодифікуванням, усвідомленою необхідністю, відбитою в лінгвістичній свідомості носіїв мови” [1, с. 17].

Стилістичні обмеження пов'язані з категорією узуальності/оказіональності. “Узуальне – це загальноприйняте вживання мовної одиниці на відміну від його okazіонального (випадкового, індивідуального) вживання” [5, с. 73].

Порушення стилістичних обмежень представлено в творчості Ліни Костенко. На думку З. Валух, окремо в творах Л. Костенко слід виділити okazіоналізми, “утворені за зразками малопродуктивних типів, а також лексеми, що творяться з порушенням законів системної продуктивності словотвірних типів”. Зокрема, дослідниця зазначає, що з граматичними порушеннями відбувається процес словотворення дериватів із суфіксом вищого ступеня порівняння *-иш-*. Закономірним є те, що формотворчі суфікси *-ш-*, *-иш-* служать для творення форм вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників. У поезії ж Л. Костенко ці афікси приєднуються до іменникових і займенникових основ: *А він мене списом припер до намету*

та так свердлить мені у груди, щоб татари бачили, що він *татаріший*; було всього, а буде ще *всьогіше*. Оказіональні прислівники на -о у творах Л. Костенко можуть утворюватися від основ не лише якісних (за нормами сучасної української літературної мови), а й відносних прикметників, подекуди – відсубстантивних основ, що також є порушенням норм сучасної української мови: *Король сидів, немовз абувши про свою ганьбу. Велично і камінно; У них там в небі зоряно і птично* [10].

Отже, розглянутий матеріал дає можливість зробити висновки, про те, що не всі потенційні слова можуть функціонувати в мові, їх відсутність зумовлена суспільною незатребуваністю, тобто семантичними обмеженнями щодо утворення потенційних слів. Окрім цього, у наявних словотвірних типах при творенні нових лексем можуть виникати зміни – усічення, накладання, інтерфіксація. Ці зміни є результатом формального обмеження у процесі виникнення нових лексичних одиниць. Стилїстичні обмеження зумовлені функціональною несумісністю твірної основи і словотвірного форманта. Порушення цих обмежень призводить до утворення оказіоналізмів. Матеріали статті доводять, що у мові існують системні закономірності утворення нових мовних одиниць. Творення нових слів тісно пов'язано з поняттями мовна норма, узус та антиномія.

Л і т е р а т у р а :

1. *Бабенко Н. Г.* Оказиональное в художественном тексте : структурно-семантический анализ : уч. пособ. / Наталья Григорьевна Бабенко. – Калининград : Изд-во Калининградского ун-та, 1997. – 115 с.
2. *Бодуэн де Куртенэ И. А.* Некоторые из общих положений, к которым довели Бодуэна его наблюдения и исследования явлений языка (Из “Словаря” С. А. Венгерова) // Избранные труды по общему языкознанию : в 2 т. Т. 1. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – С. 348–350.
3. *Винокур Г. О.* Маяковский – новатор языка / Григорий Осипович Винокур. – М. : Сов. писатель, 1943. – 136 с.
4. *Загнітко А. П.* Теоретична граматика української мови : морфологія / Анатолій Панасович Загнітко. – Донецьк, 1996. – 437 с.
5. *Кривенко Б. В.* Семантический окказионализм или окказиональная семантика? / Б. В. Кривенко // Семантика языковых единиц : Доклады V Междунар. науч. конф. – М., 1996. – Т. 1. – С. 72–75.
6. *Мечковская Н. Б.* История языка и история коммуникации: от клинописи до Интернета : [курс лекций по общему языкознанию] / Нина Борисовна Мечковская. – М. : Флинта ; Наука, 2009. – 584 с.
7. *Попова М. В.* Оказіоналізми як стилїстична домінанта творчості Ірени Карпи (на матеріалі роману “Фройд би плакав”) / М. В. Попова // Змиевское краеведение. – 2015. – № 4. – С. 56–67.

8. Русский язык и советское общество : Словообразование современного русского литературного языка. – М. : Наука, 1968. – 152 с.
9. Сучасна українська мова : Морфологія : [підручник] / Л. А. Алексієнко, О. М. Зубань, І. В. Козленко ; за ред. А. К. Мойсієнка. – К. : Знання, 2013. – 524 с.
10. Шістдесятники [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://shistdesjatnyky.blogspot.com/2012/11/blog-post_7512.html.

R e f e r e n c e s :

1. Babenko N. G. Okkazionalnoye v khudozhestvennom tekste : strukturno-semanticheckiy analiz [Occasional in literary text : structural and semantic analysis] : uch. posob. / Natalya Grigorievna Babenko. – Kaliningrad : Izd-vo Kaliningradskogo un-ta, 1997. – 115 s.
2. Boduen de Kurtene I. A. Nekotorye iz obshchikh polozheniy, k kotorym doveli Boduena ego nablyudeniya i issledovaniya yavleniy yazyka [Some general points, Boduen was carried to which by his observation and investigation of language phenomena] (Iz “Slovarya” S. A. Vengerova) // Izbrannyye trudy po obshchemu yazykoznaniiyu : v 2 t. T. 1. – M. : Izd-vo AN SSSR, 1963. – S. 348–350.
3. Vinokur G. O. Mayakovskiy – novator yazyka [Mayakovskiy is language innovator] / Grigoriy Osipovich Vinokur. – M. : Sov. pisatel, 1943. – 136 s.
4. Zahnitko A. P. Teoretychna hramatyka ukrainskoi movy : morfolohiya [Theoretical grammar of the Ukrainian language : Morphology] / Anatoliy Panasovych Zahnitko. – Donetsk, 1996. – 437 s.
5. Krivenko B. V. Semanticheckiy okkazionalizm ili okkazionalnaya semantika? [Semantic occasionalism or occasional semantics?] / B. V. Krivenko // Semantika yazykovykh edinits : Doklady V Mezhdunar. nauch. konf. – M., 1996. – T. 1. – S. 72–75.
6. Mechkovskaya N. B. Istoriya yazyka i istoriya kommunikatsii : ot klinopisi do Interneta [History of language and history of communication : from cuneiform writing to Intertext] : [kurs lektsiy po obshchemu yazykoznaniiyu] / Nina Borisovna Mechkovskaya. – M. : Flinta ; Nauka, 2009. – 584 s.
7. Popova M. V. Okkazionalizmy yak stylistychna dominanta tvorchosti Ireny Karpy (na materialy romanu “Froid by plakav”) [Occasional words as a stylistic dominant in the works of Irena Karpa (based on the novel “Freud would cry”)] / M. V. Popova // Zmyevskoe kraevedeniye. – 2015. – №4. – S. 56–67.
8. Russkiy yazyk i sovetskoye obshchestvo : Slovoobrazovaniye sovremennogo russkogo literaturnogo yazyka [The Russian language and Soviet society : Word-formation of the Russian standard language]. – M. : Nauka, 1968. – 152 s.
9. Suchasna ukrainska mova : Morfolohiya [Modern Ukrainian : Morphology] : [pidruchnyk] / L. A. Aleksiienko, O. M. Zuban, I. V. Kozlenko ; za red. A. K. Moysiienka. – K. : Znannya, 2013. – 524 s.
10. Shistdesyatnyky [Sixtiers] [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu : http://shistdesjatnyky.blogspot.com/2012/11/blog-post_7512.html.

Воловенко І. В. Ограничения лингвистической возможности возникновения новых лексических единиц и факторы системной закономерности словообразования.

В статье проанализированы системные закономерности словообразования, нормы словообразования и внутриязыковые факторы, которые препятствуют образованию новых слов, а именно: семантические, формальные и стилистические ограничения; указано на морфологические особенности этих ограничений и условия, при которых они возникают. Продемонстрированы возможности языковой системы, нормы словообразования и узуса.

Ключевые слова: словообразование, норма языка, узус, семантические ограничения, формальные ограничения, стилистические ограничения, морфемный шов.

Volovenko I. V. Limitations of the linguistic possibilities to appearance new words and factors of the system regularities of word creation.

The article deals with an analysis of semantic regularities of word formation, rules of word formation and inside factors that limit creation of derivative words, namely: semantic, formal and stylistic limitations. Morphological features of these limitations and condition they caused by have been indicated. The semantic limitation consists in the fact that along with the words that are used in daily practice there are "potential words" in every language, what do not exist, but could be a historical accident. The slight limitation is caused by morphological factors, particularly processes of contractions, overlay and interficsation can accompany the creation of new word. The stylistic limitation is caused by foundation and world formation formant. The possibilities of language system, features of the language system, features of the world creative norm and Usage have been demonstrated in the article.

Keywords: word creation language norm, Usage, semantic limitations, slight limitation, stylistic limitation, morphemic suture.

О. І. Леута

**Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова**

СИНСЕМАНТІЯ ЯК ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНЕ ЯВИЩЕ В СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Статтю присвячено розгляду проблеми ослаблення значення у семантиці лексем та особливостям їх функціонування. З'ясовано мовну природу синсемантії як лексико-семантичного та граматичного явища, проведено класифікацію синсемантичних слів, виявлено типові випадки редукування значень. Особливу увагу звернено на ослаблення семантики дієслів української мови.

Ключові слова: автосемантія, валентність, релятивність, семантика, синсемантія, синсемантичні дієслова, суб'єкт.

Учення про автосемантію і синсемантію мовних одиниць було започатковане ще працями Аристотеля, а особливо інтенсивно його стали розробляти на початку ХХ ст. Е. Гуссерль, А. Марті. Останній, зокрема, намагався здійснити не тільки поділ слів окремих частин мови на автосемантичні і синсемантичні, а й навіть речень. Поняття синсемантії (а відповідно і автосемантії) застосовували до морфологічної структури слова